

EVRENSEL DİLBİLGİSİ VE TÜRKÇEDE İSTEM

Aydın Özkan, Işıl (2017). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*.
Ankara: Grafiker Yayınları, 301 s. ISBN: 978-605-9247-63-4

Şahin YILDIZ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 175-179

Grafiker Yayınları tarafından 2017 yılında ilk baskısı yapılan *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem* adlı eser Işıl Aydın Özkan'ın doktora tezinin kitaplaştırılmış şeklidir. Eser; *Giriş* (s.17-36), *Durum Kavramı* (s.46-74), *İstem Kavramı* (s.79-203), *İstem'in Diğer Dilbilgisel Kategorilerle İlişkisi* (s.207-236), *Türkçede Eylemlerle Kurulmuş Bazı Yapıların İstemleri Üzerine Çeşitli Saptamalar* (s.241-258), *Uygulamalı Dilbilim Açısından İstem* (s.259-284), *Dil Tipolojisi ve Dil Evrensellikleri Açısından İstem* (s.285-289) olmak üzere yedi ana bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda ise çalışmanın genelinden hareketle ortaya konulan bilgilerin toplu olarak verildiği *Sonuç* (s.291-301) bölümü bulunmaktadır.

Çalışmanın *Ön Söz* kısmında eserin ortaya konulma sebebi hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre, geleneksel dilbilgisi çalışmalarında istem sadece *biçimbilgisel* bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu çalışmada ise istem kavramının *biçimsözdizimsel* bir olgu olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte istem'in sözdiziminin tamamı üzerinde etkili olduğu vurgulanmış, istemle ilgili olduğu belirtilen; durum, çatı, geçişlilik-geçişsizlik, eşdizimlilik, kılımış ve görünüş, anlambilim, dilbilgiselleşme ve kiplik gibi kategoriler de ele alınmıştır. Bundan sonra çalışmada kullanılan kısaltmaların listesi verilmiş ve inceleme kısmına geçilmiştir.

İncelemenin ilk bölümü olan *Giriş* kısmında istem teriminin kaynağı, kısa tanımı, istem çalışmalarının genel görünümü ve Türkiye'de istemi karşılamak üzere kullanılan terimler hakkında bilgi verilmiştir. *Giriş* kısmı iki alt başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklardan ilki olan *Araştırma Tarihiçesi* kısmında Bağımsal dilbilgisi ve istem üzerinde durulmuş, istemle ilgili Türkiye'de ve yabancı alanyazında yapılan çalışmalara değinilmiştir. Buna göre yabancı alanyazında istem dilbilimin kurucusu sayılan Tesniere ile birlikte A. W. de Groot, Karl Bühler, Ballweg, Engel, Engelen, Heringer, Schumacher, Vater, Allerton, Emons, Herbst, Růžička, Allerton, Helbig, Schenkel, Sommerfeldt, Schreiber, Heath, Roe, Fischer, Ágel, Dixon ve Aikhenwald gibi araştırmacıların çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. Türkiye'de ise istemi doğrudan veya dolaylı olarak konu edinen; Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin, Şeyda Ozil, Tahir Kahraman, Zeynep Korkmaz, Leyla Karahan, Esin İleri, Abdurrahman Özkan, Nadir Engin Uzun, Mustafa Uğurlu, Mevlüt Erdem, Melek Erdem, Kerim Demirci, Ayşe İlker gibi araştırmacıların istemle ilgili yapmış oldukları çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Son yıllarda istem ile ilgili çeşitli tez çalışmaları yapıldığı da ifade edilmiştir. Türkiye'de istemle ilgili en kapsamlı çalışmaların Nuh Doğan

* Araştırma Görevlisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Van/TÜRKİYE, shnyildiz47@gmail.com. Gönderim Tarihi: 15.03.2019 / Kabul Tarihi: 20.04.2019

tarafından yapıldığı da bu kısımda belirtilmiştir. *Giriş* kısmının ikinci ana alt başlığı olan *Kuramsal Çerçeve* başlığı altında, istemle ilgili açıklamaları barındıran Evrensel Dilbilgisi ve Durum Dilbilgisi kuramları hakkında bilgi verilmiştir.

Giriş bölümünden sonra gelen *birinci bölümde Durum Kavramı* üç ana alt başlıkta ele alınmıştır. Kavramla ilgili bilgiler verildikten sonra *Türkçenin durum kategorisi* üzerinde durulmuştur. Burada geleneksel dilbilgisi ve modern dilbilim ekollerinin konu hakkındaki görüşlerine değinilmiştir. Geleneksel dilbilgisi bağlamında, Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu, Tahir Nejat Gencan, Zeynep Korkmaz, Mehmet Hengirmen, Günay Karaağaç gibi isimlerin çalışmalarından söz edilmiştir. Modern dilbilim kapsamında ise Nadir Engin Uzun, Berke Vardar, Kamile İmer, Bauer, David Crystal ve Osman Toklu gibi araştırmacıların durum kategorisi ile ilgili görüşleri verilmiştir. *Durum İşaretleyicileri ve Durum İşaretleme* başlığı altında durum ve durum işaretleyicisi ile bu olguların anlamsal kapsamı, eklendiklere kelimelere yükledikleri durum ve rol; işaretledikleri ad veya ad öbeğinin sözdizimindeki işlevi ele alınmıştır. Bu bağlamda; yalın, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma ve ilgi durumları ile bunların işaretleyicileri üzerinde durulmuştur. *Dil Tipolojisi ve Dil Evrensellikleri Açısından Durum Kategorisi* başlığı altında ise *The World Atlas of Language Structures* projesinden hareketle dillerdeki durum sayısı ve durum işaretleyicilerinin konumu ve sayısı hakkında sayısal bilgiler verilmiştir.

Çalışmada istem ile ilgili en detaylı bilginin verildiği *ikinci bölümde İstem Kavramı (Valency)* üzerinde detaylı olarak durulmuştur. Bu bölüm kendi içinde on bir ana başlıkta incelenmiştir. Bu başlıklardan ilki *İstem*'dir. Burada istemin tanımı yapılmış ve üye, katılan, şartlar, eklentiler, kurucu, tamamlayıcı, istem taşıyıcısı, sözlüksel kütük gibi terimlerin karşılıkları üzerinde durulmuştur.

İkinci alt başlıkta *İstem Düzeyleri* ele alınmıştır. Buna göre eylemin katılan sayısını belirleyen *mantıksal*, katılanların anlamsal özelliklerini belirleyen *anlamsal*, mantıksal ve anlamsal istemlerin biçimbilgisel görünümü olan *sözdizimsel istem* olmak üzere üç istem düzeyi bulunmaktadır. Sözdizimsel istem de kendi içinde üçe ayrılmıştır: İstemın sözdizimsel görünümünün biçimbirimsel ifadesi olan *biçimbilgisel istem*, istemin katılan ile gösterilmesini belirten *makro istem* ve istemin biçimbilgisel işaretleyiciler ile gösterilmesini belirten *mikro istem*.

İkinci bölümün üçüncü alt başlığı olan *İstem ve Durum Kategorisi*'nde durum ve durum işaretlemenin istemle ilgili olduğu belirtilmiştir. Dördüncü başlıkta *Eylemin Yönetme Çerçevesi* üzerinde durulmuştur. Bu kısımda eylemin üye yapısı hakkında bilgi verilmektedir. Kendi içinde dört kısma ayrılmaktadır: *Zorunlu istem*, *seçimlik istem*, *eklentiler ve zorunlu ve seçimlik istem dışında kalan üyeleri ayırmak için kullanılan yöntemler*. Zorunlu istemler ile eylemin sözlüksel kütüğünde kayıtlı ve zorunlu olan mantıksal katılanlar ile eylemin yönetim çerçevesinde bulunması zorunlu olan anlamsal roller ifade edilmiştir. Seçimlik istemler ise herhangi bir eylemin derin yapısında mantıksal ve anlamsal olarak yer alan ancak sözdizimsel istemde cümlelerin dilbilgisel yapısını etkilemeyen öğelerdir. Eklentiler de iş veya oluşun yeri, zamanı vb. hakkında bilgi veren yapılarıdır. Zorunlu ve seçimlik istem dışında kalan üyeleri ayırmak için kullanılan yöntemler başlığında ise; çıkarma-silme, serbest eklenebilirlik, içyerleşik tümce ve yantümce türetme, belirteç tümceleri, sözdizimsel esneklik, soru ve yinelem-değiştirim testleri hakkında bilgi verilmiştir.

Beşinci alt başlıkta *Eylemin Yönetme Gücü ve Üye Yapısı* üzerinde durulmuştur. Buna göre eylemler; tek istemli/tek katılanlı, iki istemli/iki katılanlı, üç istemli/üç katılanlı, çok istemli/çok katılanlı ve istemi/katılanı olmayan eylemler olmak üzere beş başlık altında incelenmiştir. Aydın Özkan bu bölümde istemle ilgili önceden yapılmış çalışmalardan farklı olarak, istemsiz eylemin olmadığı yani eylemlerin gerçekleşmek için isteme ihtiyaç duyduğu tezini öne sürmektedir. Altıncı alt başlıkta *İstem Gösterimi* üzerinde durulmuş ve Helbig, Hapelmath, Engel, Şeyda Ozil, Tahir Kahraman ve Nuh Doğan gibi araştırmacıların istemi formülize etme yöntemleri üzerinde durmuştur. Yazar bunlardan Nuh Doğan'ın formülünü açıklayıcı ve kullanışlı bulduğunu dile getirmiştir.

Yedinci alt başlıkta *İstem Değiştirme* üzerinde durulmuştur. İstem değiştirme kavramı sözdizimsel, anlambilimsel ve edimsel süreçlerin neticesinde eylemlerin yönetim çerçevesindeki bazı üyelerin silinmesi veya bazı üyelerin eklenmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Temel ve ikincil istem kavramları açıklanmış, istemi değiştiren kategoriler üzerinde detaylı olarak durulmuştur. Buna göre anlamsal ve biçimbilgisel olmak üzere istemi değiştiren iki temel süreç bulunmaktadır. Anlam değişmesi ve çok anlamlılık istemi değiştiren anlamsal süreçlerdir. Biçimbilgisel süreçler de kendi içerisinde istemi arttıran ve istemi azaltan kategoriler barındırmaktadır. Bu bağlamda ettirgenlik ve nesne eklenmesi istemi arttırırken; edilgenleştirme, karşıedilgenleştirme, karşıettirgenleştirme, dönüşüleştirme, işteleştirme ile ad ve nesne geçişi istemi azaltan süreçlerdir.

Sekizinci alt başlıkta *İstem Nöbetleşmesi* ele alınmıştır. Bu kısımda; Türkçenin Tarihsel dönemleri, Türkçenin ağızları¹, Türk dilleri², ölçünlü Türkçe ve ölçünlü Türkçenin yeni türetimleri ile edebi dilde görülen istem nöbetleşmeleri hakkında bilgi verilmiştir. Türkçenin Tarihsel dönemlerinde görülen istem nöbetleşmeleri bağlamında Orhon, Uygur, Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesi; Türkçenin ağızları kapsamında özellikle Batı Anadolu ve kısmi olarak Karadeniz ağızlarında görülen istem nöbetleşmeleri incelenmiştir. Diğer Türk dilleri başlığında, Gagauz, Kazak, Özbek, Kırım Tatar ve Salar Türk dillerindeki istem nöbetleşmeleri ele alınmıştır. Edebi dilde görülen nöbetleşmelere Cemal Süreya'nın bir şiiri örnek olarak gösterilmiştir.

Dokuzuncu alt başlıkta *İlgeçlerde İstem* konusu irdelenmiştir. İlgeçler farklı durum işaretleyicileri³ ile kullanıma çıkmaktadırlar. Buna göre ilgeçler; yalın, ilgi, belirtme, yönelme ayrılma durum işaretleyicisi isteme bakımından beş kısma ayrılmaktadırlar. Onuncu alt başlıkta *Eylemsilerde İstem* üzerinde durulmuştur. Eylemsi⁴ ile yantümce yüklemi olabilen ve eyleme dair özelliklerini tamamen kaybetmemiş yapılar incelenmiştir. On birinci başlıkta *Adların ve Önadların İstemleri Var mıdır?* şeklinde tartışmalı olduğu anlaşılan bir konu ele alınmıştır. Aydın Özkan bu kısımda özellikle eylem soylu adlar ve yüklemcil önadların istem potansiyeline sahip olduğu şeklinde bir çıkarımda bulunmuştur.

1 Türkçenin ağızları terimi ile Anadolu ağızları kast edilmiştir.

2 Türkçenin lehçeleri kast edilmiştir.

3 Hâl ekleri kast edilmektedir.

4 İsim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri alan yapılar kast edilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde *İstem*in Diğer Dilbilgisel Kategoriler ile İlişkisi üzerinde durulmuştur. Bu bölüm de kendi içerisinde altı alt başlığa ayrılmıştır. Birinci alt başlıkta *İstem ve Çatı İlişkisi* incelenmiştir. Çatı, eylemin katılanlarını nicel ve nitel olarak belirleyip sınırlandırdığı için çatı değişince, eylemin katılan sayısı yani sözdizimsel istem sayısı da değişir. Bu başlıkta *istem ve geçişlilik-geçişsizlik ilişkisi* de irdelenmiş ve çatı ile birlikte geçişlilik-geçişsizliğin de istemin tüm düzeyleri üzerinde etkili olduğu belirtilmiştir. İkinci alt başlıkta *İstem ve Eşdizimlik İlişkisi* ele alınmıştır. Buna göre eşdizimsel sınırlılıklar eylemin katılanlarını çeşitli açıdan sınırladıkları gibi eşdizimli yapıların birleşme potansiyelini de değiştirirler. Bundan dolayı istem ve eşdizimlilik arasında yakın bir ilişki bulunduğu vurgulanmıştır. Üçüncü alt başlıkta *İstem ve Kılınş-Görünüş* ilişkisine değinilmiştir. Bu kısımda özellikle belirtme, yönelme bulunma ve ayrılma durumuyla işaretlenen istemlerin, eylemlerin kılınş ve görünüşleri üzerinde etkili olduğu belirtilmiştir. Dördüncü alt başlıkta *İstem ve Anlambilim İlişkisi* tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu ilişki *eşanlamlılık* ve *tersanlamlılık* terimleri ile açıklanmıştır. Eşanlamlı sözcüklerin aynı ve farklı istem yapıları sergilediği, tersanlamlı sözcüklerin ise istem çevrelerinin -az istisnası olmakla birlikte- genelde aynı olduğu tespit edilmiştir. Beşinci alt başlıkta *İstem ve Dilbilgiselleşme İlişkisi* konu edilmiştir. Yazar burada sözlükselleşme ile birlikte dilbilgiselleşmenin de istem düzeylerini değiştirdiğini dile getirmiştir. Üçüncü bölümün son alt başlığında *İstem ve Kiplik İlişkisine* değinilmiştir. Bu kısımda da istem düzeyi ve yüklemün özneye yüklediği anlamsal rollerin kipliği belirlediği ve kiplik ifadeyi sınırlandırdığı tespit edilmiştir.

Dördüncü bölümde Türkçede Eylemlerle Kurulmuş Bazı Yapıların İstemleri Üzerine Çeşitli Saptamalar yapılmıştır. Bu bölüm iki ana alt başlıktan meydana gelmektedir. Birinci alt başlıkta *birleşik eylemlerde istem* incelenmiştir. Aydın Özkan bu kısımda önceki araştırmacılarından farklı olarak birleşik eylem yapılarının her durumda istem-katılan ilişkisi içerisinde olduklarını belirtmiştir. Bu ana alt başlık altında ad+eylem, eylem+eylem ve deyimleşmiş birleşik eylemlerin istemi üzerinde de durulmuştur. Bu bölümün ikinci ana alt başlığında *Farklı Türevlerde İstem* konusu işlenmiştir. Buna göre; süreölçer, arabulucu gibi *eylemcil birleşikler*; güle oynaya, gide gele gibi *eylem +{-A} eylem +{-A} yapısındaki ikilemeler* ve imambayıldı, hünkarbeğendi gibi *ad+çekimli eylem şeklinde oluşan birleşikler* istem potansiyeline sahiptir.

Beşinci bölüm Uygulamalı Dilbilim Açısından İstem'i konu edinir. Bu bağlamda istem sözlüğünün ne olduğu ve işlevi üzerinde durulmuştur. Yabancı dillerde hazırlanmış bazı istem sözlükleri tanıtılmış ve Türkçe Sözlükte istemin nasıl işlendiği örneklerle tespit edilmeye çalışılmıştır. Yazar burada *Türkçenin İstem Sözlüğü Nasıl Olmalıdır* başlığı altında hazırlanacak olası bir istem sözlüğünde yer alacak bilgilerin yalnız sözdizimsel değil biçimbilgisel ve anlamsal istem düzeyine de yer vermesi gerektiğini vurgular. Bunun için de Türkçenin istem sözlüğünün sözlükbilimciler ile Bağımsal, Evrensel ve Durum dilbilgisi alanlarına hâkim dilbilimci ve Türkologların işbirliğiyle hazırlanması gerektiği belirtilir. Bu bölümde dil edinimi ve öğretimi, yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi ve Türk dillerinin öğretimi ve öğreniminde istemin önemli olduğu vurgulanmıştır. Türk dilleri arasındaki aktarmalarda bu dillerdeki istem potansiyeli taşıyan sözcüklerinin yer aldığı bir karşılaştırmalı istem sözlüğünün aktarmalardaki *yalancı eşdeğerlik* riskini de ortadan kaldıracığı ifade edilmiştir.

Altıncı bölümde Dil Tipolojisi ve Dil Evrensellikleri Açısından İstem konusu ele alınmıştır. Burada istemin dil tipolojisi açısından ele alınmasının istemle ilgili yapıların anlaşılması ve incelenmesinde yararlı olacağı çıkarımında bulunulmuştur. Ayrıca bu durumun karşılaştırmalı sözdizim çalışmaları için de detaylı veri sağlayacağı belirtilmiştir. Böylece dil evrensellikleri yeni bakış açıları ile ortaya konulabilecektir.

Sonuç bölümünde çalışma yoğunlaştırılmış bir anlatım ile özetlenmiştir. Çalışmada izlenen yol ve çalışmanın kapsamına değinildikten sonra çalışmanın bölümleri ve bu bölümlerden elde edilen bilgiler okuyucuya aktarılmıştır. Bu bölümde -çalışmanın genelinden farklı olarak- terimler daha az kullanılmış, daha sade bir anlatım tercih edilmiştir. Bölümün sonunda Türkiye’de istemle ilgili yapılacak çalışmaların sözdiziminin araştırılma ve incelenmesinde etkili olacağı görüşü ifade edilmiş ve çalışma tamamlanmıştır.

Dr. Işıl Aydın Özkan tarafından hazırlanan *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem* adlı eser, istemle ilgili zengin ve detaylı bilgiler barındırmaktadır. Eserde, istemle ilgili daha önce yapılan çalışmalar dikkatli bir şekilde gözden geçirilmiş ve bunlardan hareketle Türkçenin istemi ile ilgili önemli çıkarımlarda bulunulmuştur. Konuların içerisinde verilen örnekler anlatımı daha etkili ve anlaşılır kılmıştır. Eserin sonunda yer alan Türkçe-İngilizce, İngilizce-Türkçe dizin bölümü de İstem Dilbilgisi’nin terminolojisini göz önüne sermiştir. Tüm bunlardan hareketle çalışmanın İstem Dilbilgisi alanında önemli boşlukları doldurduğunu düşünüyor, bundan sonra istem konusunda yapılacak çalışmalara kaynaklık edeceğini umuyoruz.